

Halku'l-Kur'ân Fikrinin Ebû Hanîfe'yle İrtibatlandırılması Sorunu

Hakan Atalay

0000-0002-3799-0007

Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Balıkesir, Türkiye

ror.org/02tv7db43

hakan.atalay@balikesir.edu.tr

Öz

Kur'ân'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'ân) konusunda Ebû Hanîfe'ye birbirinden farklı iddialar atfedilmektedir. Bazı kaynaklarda onu bu fikri ilk ortaya atan kişi olduğu, vefat ettiğinde bu fikir üzere olduğu gibi iddialar mevcuttur. Diğer bazı kaynaklarda ise bilakis onun hiçbir zaman bu fikri savunmadığı, hatta bu konuda tartışılmaması gerektiği yönünde telkinlerde bulunduğu nakledilir. Ona nispet edilen bazı eserlerde onun bu konu hakkında herhangi bir görüşü yer almazken, diğer bazı eserlerde mana ile telaffuz ve okunuş arasında ayırım yaptığına dair fikirler yer almaktadır. Sonraki dönemlerde yazılan Hanefî-Mâtürîdî eserlerde ise bu kelâmî mesele hakkında görüş belirtilirken, bu konuda Ebû Hanîfe'ye dair herhangi bir atfa rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte, farklı mezhebî oluşumlar arasında bir kesim Ebû Hanîfe'yi bu görüşle suçlayıp ötekileştirirken, onu Ehl-i Sünnet çizgisinde değerlendiren diğer Hanefî ve Sünnî kesimler ise onu bu görüşten arındırma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu makalemizde halku'l-Kur'ân meselesinde Ebû Hanîfe'ye isnat edilen görüşleri tarafsız bir bakış açısıyla analiz ederek literatüre katkı sunmayı hedeflemekteyiz. İslâm Mezhepleri Tarihi disiplininin yöntemlerini esas alan araştırmamız, fikirleri tarihsel bağlamıyla birlikte ele alarak değerlendiren bir yaklaşımla yürütülmüştür. Bu doğrultuda halku'l-Kur'ân fikrinin ortaya atıldığı zaman diliminden itibaren tarihsel süreçteki gelişimini dikkate alan bir yöntem benimsenmiştir. Ayrıca ilgili rivayetleri aktaran şahısların sosyo-kültürel ve mezhebî aidiyetlerini de dikkate almak, yöntem açısından hassasiyet gösterdiğimiz hususlardan biridir. Halku'l-Kur'ân fikrinin mihne sürecinde bazı Hanefî şahıslar tarafından benimsenmiş olması, bu fikrin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinde etkili olmuş olmalıdır. Bu bakımdan Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda ona birbirinden çelişkili rivayetler atfedilmesinin, büyük ölçüde geçmişe dönük bir inşaa faaliyetini yansıttığı söylenebilir. Ne Kur'an hakkında mana ve telaffuz açısından ayırım yapanları Lafziyye olarak anarak Cehmîlikle itham eden Hanbelî çevre, ne de söz konusu ayırımı benimseyen Buhârî ve İbn Kuteybe gibi diğer Ashâbü'l-Hadîs'ten isimler, bu ayırımın Ebû Hanîfe tarafından benimsenmiş olduğuna dair herhangi bir irtibatlandırma yapmışlardır. Bu durum, söz konusu ayırımın Ebû Hanîfe tarafından yapıldığı iddiasına şüpheyile yaklaşmamızı destekler niteliktedir. Genel olarak makalemizde yer verilen birbirine zıt iddiaları manidar kılan esas husus ise, Ehl-i Sünnet içerisinde Ebû Hanîfe'yi dışlayan (özelde Hanbelî Hadis Taraftarı) kesimler ile onu savunan (Eş'arî ve Maturidîler gibi) zümreler arasındaki çekişmeyi resmetmesidir. Diğer taraftan kelâma ilgi duyarak Mu'tezile'ye yakın olan Irak Hanefîleri bu fikrin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinde etkili olurken; buna karşın Ehl-i Hadîs'e daha yakın bir tutum sergileyen özellikle Mâverâünnehir Hanefîleri ise Mu'tezilî karşıtı tutumlarına bağlı olarak söz konusu fikrin ona nispet edilmesine karşı durmalarıyla öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Mezhepleri Tarihi; Kelâm; Ebû Hanîfe; Halku’l-Kur’ân; Hanefîlik; Ehl-i Sünnet

Öne Çıkanlar

- Halku’l-Kur’ân görüşünün Ebû Hanîfe tarafından benimsenip benimsenmediği iddiası hakkında kesin görüş belirtmek zordur.
- Bu konuda birbirine zıt yaklaşımların bulunması, Ebû Hanîfe’yi dışlayan kesimler ile onu savunan kesimler arasındaki çekişmeyi yansıtmaktadır.
- Mihne sürecinde bazı Hanefîlerin halku’l-Kur’ân fikrini savunmuş olmaları, bu fikrin Ebû Hanîfe’ye nispet edilmesinde etkili olmuştur.
- Ebû Hanîfe’ye nispet edilen bazı eserlerde, onun döneminde mevcut olmayan görüşlerin yer aldığı tespit edilmektedir.
- Gerek Ebû Hanîfe’ye bu fikri nispet eden rivayetler, gerekse onun bu fikre karşı tepkili olduğunu iddia eden rivayetler, geçmişe dönük tarihsel bir inşa faaliyeti çabasını barındırmaktadır.

Atıf Bilgisi

Atalay, Hakan. “Halku’l-Kur’ân Fikrinin Ebû Hanîfe’yle İrtibatlandırılması Sorunu”. *Eskiyeni* 54 (Eylül 2024), 1121-1149. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1463108>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	01 Nisan 2024
Kabul Tarihi	17 Eylül 2024
Yayın Tarihi	30 Eylül 2024
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

The Problem of Correlating the Idea of Khalk al-Qurʾān with Abū Ḥanīfa

Hakan Atalay

0000-0002-3799-0007

Balıkesir University, Faculty of Divinity, Department of History of Islamic Sects, Balıkesir, Türkiye

ror.org/02tv7db43

hakan.atalay@balikesir.edu.tr

Abstract

Various claims are attributed to Abū Ḥanīfa regarding the createdness of the Qurʾān (khalk al-Qurʾān). Some sources claim that he was the first person to put forward this idea, and that he was about to have this idea when he died. Some other sources, on the other hand, state that he never defended this idea and even suggested that it should not be discussed on this issue. While some works attributed to him do not contain any of his views on this subject, some other works attributed to him contain ideas that he distinguished between the meaning and pronunciation and recitation. Another striking point is that there is no reference to Abū Ḥanīfa on this subject in the Hanafī-Māturidī works written in later periods expressing their views on this theological issue. Thus, while one group among various sectarian formations accused Abū Ḥanīfa of this view and marginalized him, other Hanafī and Sunnī groups, who evaluated him in line with Ahl al-Sunnah waʾl-Jamāah, tried to purify him from this view. In this study, we aim to analyze the views attributed to Abū Ḥanīfa on the issue of the createdness of the Qurʾān from an impartial perspective. Our research, based on the methods of the discipline of the History of Islamic Sects, is based on an approach that evaluates ideas in terms of their relationship to historical context and events, with a perspective that takes into account the development of the idea of khalq al-Qurʾān in the historical process from the time it was put proposed; it was also carried out by taking into account the socio-cultural and sectarian affiliations of the individuals.

The fact that the idea of khalq al-Qurʾān was adopted by some Hanafī people during the Miḥna period must have been effective in attributing this idea to him. In this respect, it can be said that the attribution of conflicting narratives to Abū Ḥanīfa regarding this idea largely reflects a retrospective construction activity. Neither the Hanbalī circles, who accuse those who make a distinction between meaning and pronunciation of the Qurʾān by “Lafziyyah” and condemn them as “Jahmī”; nor other figures from the Aṣḥāb al-ḥadīth who adopted this distinction, such as Bukhārī and Ibn Qutayba, said anything about this distinction by Abū Ḥanīfa. This fact leads us to doubt of the claim that this distinction was made by Abū Ḥanīfa. In general, the main point that makes the contradictory claims presented in our article meaningful is that it depicts the struggle between the groups that exclude Abū Ḥanīfa within the Ahl al-Sunnah and those who defend him. On the other hand, mostly Iraqī Hanafīs, who were interested in *kalām* and were close to the Muʿtazilah, were influential in attributing this idea to Abū Ḥanīfa; on the other hand, the Hanafīs of Māwerāunehr, who displayed an attitude closer to the Ahl al-Hadīth, stood out with their opposition to attributing this idea to him due to their anti-Muʿtazilah attitude.

Keywords

History of Islamic Sects; Kalām; Abū Ḥanīfa; Khalk al-Qurʾān; Hanafism; Ahl al-Sunnah

Highlights

- It is difficult to give a definite opinion on the claim whether the view of the creation of the Qurʾān was adopted by Abū Ḥanīfa.
- The existence of opposing approaches to this issue reflects the conflict between those who exclude Abū Ḥanīfa and those who defend him. The fact that some Hanafīs defended the idea of qhalq al-Qurʾān during the Miḥna process was effective in attributing this idea to Abū Ḥanīfa.
- It has been determined that some works attributed to Abū Ḥanīfa contain views that did not exist in his period.
- Both the narrations that attribute this idea to Abū Ḥanīfa and the narrations that claim that he was reacted to this idea contain an attempt at retrospective historical construction activity.

Citation

Atalay, Hakan. “The Problem of Correlating the Idea of Khalk al-Qurʾān with Abū Ḥanīfa”. *Eskiyeni* 54 (September 2024), 1121-1149. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1463108>

Article Information

<i>Date of submission</i>	01 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	17 September 2024
<i>Date of publication</i>	30 September 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Halku'l-Kur'an meselesi, yalnızca kelâmî bir tartışma konusu olmanın ötesinde, nass merkezli zahîrî bir zihniyeti temsil eden Hadis Taraftarları ile te'vili öne çıkararak kelâmcı zümreler arasında vuku bulan, Arap-mevâlî çekişmesini yansıtan sosyo-kültürel ve siyasî aidiyeti bünyesinde barındırmaktadır. Mu'tezile'nin yanı sıra bazı Hanefî çevrelerin de Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşünü benimsemiş olması, Ebû Hanîfe'nin bu tartışmadaki yerinin neresi olduğu noktasında ihtilaflara yol açmıştır. Bilindiği üzere fikhın yanı sıra kelâm ilmiyle de meşgul olan Ebû Hanîfe, kendi döneminde tartışılan kelâmî meseleler hakkında da görüşler ortaya koymuştur. Bununla birlikte halku'l-Kur'an meselesi hakkında konuşup konuşmadığı hususunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Cehm b. Safvân (128/746) ve Vâsıl b. Atâ (131/748) gibi kelâmcılarla münazara yaptığı bilinmekle beraber, onun halku'l-Kur'an konusunda bu şahıslarla ilgili münazara yürüttüğüne dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ona nispet edilen *el-Fikhu'l-Ebsat* gibi bazı eserlerde bu konuda değinilmediği görülürken, *el-Fikhu'l-Ekber* ve *el-Vasiyye* gibi eserlerde ise konunun tafsilatlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir.¹ Çalışmamızda değineceğimiz diğer bazı Hanefî-Mâturîdî kelâm eserlerinde veya Makâlât ve Milel-Nihal türü eserlerle karşılaştırıldığında ise bu tür fikirlere dair bir malumat bulunmaması dikkat çekmektedir.

Halku'l-Kur'an fikrinin Ebû Hanîfe'yle ilişkilendirilmesi noktasındaki ihtilaflara odaklanan çalışmamız, farklı mezhebî eğilimlerin Ebû Hanîfe hakkındaki yargılayıcı veya savunmacı tutumunun halku'l-Kur'an meselesi üzerinden yansımalarına dikkat çekmeyi ve bu bağlamda söz konusu rivayetleri eleştirel ve tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Bu soruna bazı çağdaş çalışmalarda değinilmiş olmakla birlikte, onun bu fikri benimsemediği veyahut karşı olduğuna dair iddialardaki çelişkiler üzerinde yeterince durulmamıştır. Konu hakkında rivayetlerin çeşitliliği ve birbirini nakzeder nitelikte olması sebebiyle, konunun müstakil bir araştırma makalesi olarak bütüncül bir perspektifle ele alınmayı hakettiği kanaatindeyiz. Ebû Hanîfe'nin bu fikri savunduğuna dair rivayetleri geçmişe dönük bir inşa faaliyeti olabileceği tespitini daha önceki bazı çalışmalarda da görmek mümkündür. Bu tespiti desteklemenin yanı sıra çalışmamız, Ebû Hanîfe'nin bilakis bu fikre karşı olduğu ve bunu bid'at olarak nitelediği iddialarını da aynı şekilde geçmişe yönelik bir tarih inşası olma ihtimalini öne sürmek bakımından farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Ayrıca Kur'an hakkında mana-lafız ayrımı yapan yaklaşımın hicrî 3. asrın ürünü olması ve Hanbelî çevre tarafından "Lafziyye" adlandırılmasıyla tenkit edilmesi, söz konusu ayrımın Ebû Hanîfe'ye aidiyetini sorgulamaya iten etkenlerdendir. Araştırmamızı önemli kılan bir başka unsur da söz konusu problemin esasında iki mezhebî aidiyet arasında vuku bulan kelâmî ve sosyo-politik bir simge olduğuna vurgu yapmasıdır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz algı içeren haberlerin çoğunlukla Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi Hanbelî çevre tarafından öne çıkarılmış olması, altı çizilmesi gereken hususlardandır.

İslâm Mezhepleri Tarihi disiplininin benimsediği yöntemler doğrultusunda,

¹ bk. Ebû Hanîfe, "el-Fikhu'l-ekber", *eş-Şerhu'l-müeyyesser ale'l-fikheyne'l-ebsat ve'l-ekber el-mensûbeyn li Ebî Hanîfe*, telif: Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis (b.y.: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 20-27; a.mlf., *Vasiyyetü'l-imam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdulhay (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 40-42. krş. a.mlf., "el-Fikhu'l-ebsat", *eş-Şerhu'l-müeyyesser ale'l-fikheyne'l-ebsat ve'l-ekber el-mensûbeyn li Ebî Hanîfe*, telif: Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis (b.y.: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 76-167.

araştırmamızda şahıs derinleşmesi ilkesinin yanı sıra, farklı mezhebî aidiyetlerden aktarılan veriler karşılaştırılmış ve fikirlerin tarihsel gelişim sürecini ve bağlamı dikkate alan bir yöntem anlayışıyla hareket edilmiştir. Tüm iddiaları fikir-hadise irtibatı yöntemiyle ve bütüncül bir perspektifle karşılaştırmalı olarak değerlendirme noktasında çalışmamızın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma konumuz halku'l-Kur'an'ın Ebû Hanîfe'ye nispeti hakkındaki sorunla sınırlandırıldığı için, sonraki dönemde Hanefî-Mâturîdî görüşler hakkındaki bilgilere sınırlı ölçüde değinilmiştir.

1. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Tarihine Kısa Bir Bakış

Allah'ın sıfatlarıyla ilgili kelâm sıfatı bağlamında ortaya çıkan bir tartışma olmakla birlikte, halku'l-Kur'ân tartışmasının kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.² Halku'l-Kur'ân konusundaki ilk ihtilafların Ebû Hanîfe ve ashabının döneminde ortaya çıktığını³ belirten iddiaların yanı sıra, Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini kelâmî bir tartışma olarak ilk ortaya atan kişinin Ca'd b. Dirhem (124/742) olduğu iddiası yaygındır.⁴ Onun ise bu fikri Beyân b. Sem'ân'dan (119/737) aldığı gibi iddialar⁵ büyük ihtimalle halku'l-Kur'ân fikrinin dayanağını kötü şöhretli biriyle irtibatlandırma gayretinin ürünüdür.⁶ Allah'ın Mûsâ ile konuşmadığını söylediği gerekçesiyle zındıklıkla itham edilen Ca'd'ın,⁷ Hişâm b. Abdilmelik'in emriyle Kûfe valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (126/743) tarafından yakalandığı ve bir kurban bayramı günü öldürüldüğü söylenir.⁸ Bununla birlikte halku'l-Kur'ân fikrinin Ca'd'a kadar geri götürülmesi hususunun temellendirilmesi zayıf kalmaktadır.⁹ Ca'd ile ilgili suçlamaların doğrudan Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinden

² Detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 9/382; A. J. Wensinck, *İslâm Akidesi: Doğu ve Tarihsel Gelişimi*, çev. Mustafa İkiyaka (İstanbul: Ulak Yayınları 2020), 89; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 339; Osman Aydın, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi Ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar* 3/9 (2001), 57-58; Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* 37/1 (2019), 358-360. Ca'd'ın sahip olduğu görüşlerin Yahudi veya Hristiyan menşeli olduğu iddiaları, bu iddiaların Hadis Taraftarlarının eserlerinden nakledildikleri göz önünde bulundurulduğunda, halku'l-Kur'ân fikrini itibardan düşürmeye yönelik gibidir.

³ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil* (Tantâ: Dâru'l-Beşîr, 1987), 369; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile ve mubayenetihim li sa'iri'l-muhâlifin*, thk. ve nşr. Fuad Seyyid (Beirut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 110.

⁴ Osman b. Saîd ed-Dârimî, *Nakzu'l-İmâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsi el-Cehmi el-Anid*, thk. Reşid b. Hasan el-Elmî (b.y.: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998), 1/599; a.mlf., *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1995), 199; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/382; Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 2/92.

⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/382.

⁶ Makâlât türü eserlerde Beyân b. Sem'ân'ın halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediğine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Ayrıca onun tescim hakkındaki görüşleri, sıfatlar probleminden türemiş olan halku'l-Kur'ân fikri ile uyumsuzdur. Hâlid el-Aselî, *Cehm b. Safvân ve mekânatihi fî'l-fikri'l-İslâmî* (Bağdad: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965), 47.

⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 7/338.

⁸ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-reddu ale'l-Cehmiyye ve ashâbi't-ta'til*, thk. Abdurrahmân Amîra (Riyâd: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.), 29; Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsi*, 1/581. Hâlid el-Kasrî'nin Ca'd'ın katlinden dört sene önce Irak valiliğinden azledildiğini belirten Kevserî, bu rivayeti "Haber her ne kadar şü'yü' bulup yayılsa da sabit değildir." diyerek eleştirmektedir. bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, çev. Süleyman Tekin (İstanbul: Tahkik Yayınları, 2020), 177. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. Ümit Toru, *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye* (Ankara: Sonçağ Akademisi, 2021), 125-127.

⁹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 338; Aydın, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi", 49.

ziyade Allah'ın Mûsâ ile konuşmadığı iddiasında yoğunlaşması, esasında onun doğrudan halku'l-Kur'ân fikriyle ilgilenmediği, fakat sonraki süreçte onun bu meseleyle irtibatlandırıldığı söylenebilir.¹⁰

Halku'l-Kur'ân görüşünü Ca'd'dan alıp devam ettiren kişi olarak da anılan¹¹ Cehm b. Safvân'la ilgili bilgiler daha çok sıfatların nefyi etrafında yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini benimsemek, ilerleyen süreçte bu fikri reddedenler tarafından Cehm'e nispetle "Cehmî" şeklinde itham edilmeye sebep olmuştur. Ka'bî (319/931) ve Eş'arî (324/935) gibi makâlât yazarlarının eserlerine bakıldığında Cehm'in doğrudan halku'l-Kur'ân fikriyle irtibatlandırılmaktan ziyade, Allah'ın ilminin Allah'tan başka olduğu ve muhdes olduğu;¹² Kur'ân'ın cisim olup Allah'ın fiili olduğu¹³ gibi fikirleri ön plana çıkmaktadır. Diğer bazı kaynaklarda ise onun halku'l-Kur'ân fikriyle ilişkisi daha açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Ona atfedilen fikirler şu şekildedir: Allah'ın ne kelâmı ne de konuşması vardır. O Mûsâ ile konuşmadı ve asla konuşmaz. Kur'ân yaratılmıştır. Allah söz ve kelâmı yaratmış ve bunları kullarından dilediği kimselerin kulaklarına ulaştırmıştır.¹⁴ Kur'ân "şey" olarak vasıflandırıldığı takdirde, Allah her şeyin yaratıcısı olduğu için, Kur'ân'ın da yaratılmış olduğunu kabul etmek gerekir.¹⁵ Ayrıca "Biz, onu Arapça bir Kur'ân yaptık."¹⁶ gibi âyetlerde geçen "ceale" fiili bu yaklaşıma göre yaratmak manasına gelmektedir.¹⁷ Kur'ân'ın "muhdes"¹⁸ olarak nitelendirilmesi de onun yaratılmış olduğuna diğer bir delil olarak sunulmaktadır. Zira her muhdes, yaratılmıştır.¹⁹

Cehm'den sonraki süreçte halku'l-Kur'ân fikrinin savunucusu olarak kaynaklar Bişr el-Merîsî (218/833) ismine yoğunlaşmaktadır.²⁰ Bu bağlamda halku'l-Kur'ân meselesinin daha belirgin bir şekilde Hârûnürreşîd'in (170-193/786-809) hilafeti döneminde tartışıldığını söylemek mümkündür.²¹ Bu dönemde Bişr el-Merîsî, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimsediği ve yaymaya çalıştığı için zındıklıkla suçlanıp tekfir edilmiş ve bazı ulema tarafından ölüm fetvasıyla karşı karşıya kalmıştır.²² Hârûnürreşîd, "Bişr'in 'Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia ettiğini işittim. Allah'a yemin olsun ki onu ele geçirirsem hiç kimseyi

¹⁰ Toru, *Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*, 127.

¹¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 30; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/337.

¹² Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve ma'ahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu - Râcih Kürdî - Abdülhamîd Kürdî (İstanbul - Ammân: Kuramer Yayınları - Dârü'l-Feth, 2018), 254; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 583 vd.; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977), 199.

¹³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 589.

¹⁴ Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bid'a*, thk. M. Zâhid el-Kevserî (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 97.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selâme Şâhîn (b.y.: Dâru's-Sübât, ts.), 113.

¹⁶ *Diyanet İşleri Meali (Yeni)*, (Erişim: 24 Mart 2024), ez-Zuhuruf 43/3.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 101 vd.

¹⁸ el-Enbiyâ 21/2.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 121.

²⁰ Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî*, 1/530; Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî, el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-red alâ men kâle bi-halki'l-Kur'ân, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakihî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002), 16.

²¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 341; Aydınlı, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi", 53.

²² bk. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd el-Kahtânî (Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986), 1/124, 168; Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî*, 1/587; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 7/61-70.

öldürmediğim şekilde öldüreceğim.”²³ diyerek ondan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Tüm bu hususlardan anlaşılacağı üzere Bîşr el-Merîsî halku'l-Kur'ân konusunun gündemde olmasına etki eden önemli şahıslardan olmuştur.

Me'mun'un (198-218/813-833) hilafeti döneminde ise halku'l-Kur'ân tartışması saray meclislerinde ilmî münazaraların konularından biri olmuştur. Bîşr el-Merîsî ile Kinânî'nin (240/854) halife huzurunda yaptıkları münazara bunun en bariz örneğini teşkil etmektedir.²⁴ Bu konuda Bîşr el-Merîsî²⁵ gibi Hanefî şahısların yanı sıra Hanefî bir kadîlkûdat ve Mu'tezilî bir âlim olan Ahmed b. Ebî Duâd (240/854)²⁶ ve Mu'tezilî Sümâme b. Eşres (213/828)²⁷ gibi isimlerden etkilenen Me'mun, 212/827 yılında Kur'ân'ın yaratılmışlığı doktrini devlet resmî ideolojisi haline getirmiş, böylelikle bu konu mihne uygulamalarının merkezinde yer alan bir meseleye dönüşmüştür.²⁸

Diğer birçok itikadî nitelikli ayrışmalarda olduğu gibi bu konunun da siyasî zeminden bağımsız ele alınamayacağını belirtmek gerekir. Zira söz konusu dönemdeki kelâmî görüşler çoğu zaman siyasî bir tepkiyi de kendisinde barındırmaktadır.²⁹ Nitekim her ikisi de mevâlî olan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân, Emevî yönetimine karşı yapılmış isyanlarda yer almıştır.³⁰ Cehm, Emevîlere karşı isyan hareketlerinin liderlerinden Hâris b. Süreyc'in (128/746) kâtipliğini yapmış,³¹ Emevîlere karşı geliştirilen Abbâsî davetinde kâtip ve propagandacı olarak görev almış ve mevâlînin haklarını savunmaya özen göstermişti. Aynı şekilde Ca'd'ın öldürülmesi de büyük ihtimalle siyasî sebeplidir.³² Câbirî'ye göre Allah'ın ezeli ilim gibi sıfatların nefyedilmesi ve Kur'ân'ın ezeli olmayıp sonradan yaratıldığını söylemek, o dönemdeki siyasî şartlarda Emevîlerin dayandıkları cebir teorisine zıt bir doktrindi. Buna karşın Kur'ân'ın ezeli olduğunu söylemek ise kaderci ideoloji ile tamamen uyum içinde olan bir görüştü.³³

Siyasî ve sosyo-kültürel bağlamıyla beraber analiz edildiğinde halku'l-Kur'ân meselesi etrafındaki çekişme, esasında Arap-Mevâlî temelinde bir “ben” ve “öteki” kavgasının teolojik bir söylemle somutlaşması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrinin devlet politikası haline gelmesi, nass ve rivayet merkezli bir anlayışını temsil eden Ehl-i Hadîs'in toplumsal etkinliğini bastırma arzusunu bünyesinde barındırırken; bunun yerine nassların anlaşılmasında te'vil'i öne çıkaran Mu'tezilî kelâmcılığını ve dolayısıyla mevâlî zihniyetini ilmî otorite olarak hâkim kılma isteğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla halku'l-Kur'ân meselesi etrafındaki bu iki kutuplaşma, kelâmî tartışmaların siyasî etkenlerle iç içe olduğu bir durumun yansıması olarak, Arap düşünme biçiminin temsilcisi mesabesindeki Hadis

²³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/127, 169; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/68.

²⁴ Kinânî'nin bu konuda yazmış olduğu eseri günümüze ulaşmıştır. bk. Kinânî, *el-Hayde*.

²⁵ bk. Kinânî, *el-Hayde*, 19; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/308.

²⁶ Tâceddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire, 1992), 2/38.

²⁷ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayınları, 2006), 110-117.

²⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk* (Beirut: Dâru't-Turâs, 1967), 8/619, 631.

²⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller -İbn Hanbel Mihnesi&İbn Rüşd'ün Çilesi-*, çev. Numan Konaklı (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 138-139.

³⁰ Ca'd b. Dirhem, Yezîd b. Mühelleb'in önderliğinde Abdülmelik b. Mervân'a karşı yapılan isyana katılanlar arasındadır. bk. Taberî, *Târîh*, 6/591.

³¹ Taberî, *Târîh*, 7/330.

³² Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 2/91; Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller*, 142.

³³ Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller*, 143.

Taraftarları ile mevâlî zihniyetinin temsilcisi konumunda olan kelâmcı zümreler arasında vuku bulan, siyasî ve sosyo-kültürel aidiyetlerin çekişmesini ifade etmektedir.³⁴

Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrine şiddetle karşı çıkanların başında Ashâbü'l-Hadîs gelmektedir. Dinî konularda mümkün mertebe rivayetlerin zahirine bağlı kalmayı ve selefin izinden gitmeyi esas alan Ashâbü'l-Hadîs, Kur'an'ın kelâmullah olduğuna vurgu yaparak, bundan başka bir iddiada bulunanın Kitab'a ve Sünnete muhalefet etmiş olacağı kanaatinde olmuştur.³⁵ Bu zümreler önceleri Kur'an hakkında "mahlûk" veya "gayr-ı mahlûk" demekten kaçınmakta ve bu konuya dalmayı kerih görmekteydi. Bunun yerine Kur'an'ın kelâmullah olduğunu söylemekle yetinilmekteydi. Fakat Kur'an'ın mahlûk olduğu iddiası yayılmaya başlayınca, bunları dillendirenlere karşı mücadele etmek amacıyla Kur'an'ın mahlûk olmadığını ifade etmek kaçınılmaz olmuştur.³⁶ Dârimî (280/894) gibi şahısların ifadelerinde de görüldüğü üzere, Hadis Taraftarları Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasını, Allah'ın kelâm sıfatını inkâr etmek, Allah'ın kelâmını insan kelâmı olarak görmek, Allah'ın ezeli bilgi sahibi olduğunu reddetmek olarak değerlendiren bir yargı içerisinde olmuşlardır.³⁷ Bu nedenle Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylemek ve mahlûk olduğunu iddia eden tekfir etmek, Ashâbü'l-Hadîs'in -ve sonraki süreçte genel olarak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in- akidesi haline gelmiştir.³⁸

Hadis Taraftarları Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşünü reddederken, Mu'tezilî çevrelerin yanı sıra Mürcî, Hâricî, Zeydî, ve Şî'îmâmî kesimler arasında da bu görüşü savunanlar olmuştur.³⁹ Hanefî çevreler arasında ise gerek mihne öncesinde gerekse mihne dönemi ve sonrasında iki farklı eğilim söz konusudur. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû Yusuf (182/798) ve onun öğrencisi Bişr b. Velid el-Kindî (238/853) gibi şahıslar halku'l-Kur'an görüşünü reddedenler arasındadır. Bu şahısların kelâm ilmine karşı duruşları⁴⁰ ve Ehl-i Hadîs'e yakınlıkları, Mu'tezile karşıtı olan Hanefî çizgiyi yansıtmaktadır. Bu bakımdan onların halku'l-Kur'an karşıtlığının aynı zamanda Mu'tezile karşıtı bir duruşu da simgelediği söylenebilir. Sonraki satırlarda da değinileceği üzere bu tutum, Maturidiliğin öncülerini temsil eden Mâverâünnehir Hanefîlerinin de temel yaklaşımı haline gelmiştir. Buna karşın halku'l-Kur'an fikrini benimseyen hatta propagandasını yapan Hanefîlerden İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (212/827)⁴¹ ve Bişr el-Merîsî (218/833)⁴² gibi kimseler ise, kelâm

³⁴ Halku'l-Kur'an ve mihnenin sosyo-kültürel ve siyasî boyutu hakkında değerlendirmeler için bk. Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller*, 144 vd.; Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik: İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınları, 2014), 142-143; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 107 vd.; *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.)

³⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/158.

³⁶ Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî*, 1/524-525, 536-538. Ayrıca bk. Wilferd Madelung, "Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılışı) Hakkındaki İhtilafların Kökenleri", çev. Bülent Ünal, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i*, drl. Recep Alpyağlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 482 vd.

³⁷ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 198; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/102.

³⁸ bk. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (324/935-36), *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kâhire: Dâru'l-Ensâr, 1977), 25; İsmâil b. Abdîrrahmân es-Sâbûnî, *Akidetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs* (Kâhire: Dâru'l-Minhâc, 2003), 40.

³⁹ Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 268-269; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 582.

⁴⁰ Ebû Yusuf'un kelâm karşıtlığına örnek olarak bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/66.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375-376.

⁴² bk. Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî*, 1/578; Kinânî, *el-Hayde*, 63 vd.; Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 109 vd.

ilmiyle meşgul olan ve daha çok Mu'tezîle'ye yakın duruş sergileyen Irak Hanefîlerindedir.

Makalemizin de ana meselesi olarak Ebû Hanîfe'nin bu konuda hangi noktada durduğu hususunda ise birbirinden farklı iddialar ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'yi dışlayan ve onu savunan kesimler tarafından iki zıt Ebû Hanîfe portresi çizilmektedir. Hatta bu iki zıt portreyi resmeden iddialarda da çelişkiler söz konusudur. Ayrıca onun Kur'ân hakkında lafız ve mana ayrımı yaptığını iddia eden rivayetlerin yanı sıra, onun bu konuda herhangi bir görüş belirtmediği gibi birbirinden çelişkili iddiaların mevcudiyeti, Ebû Hanîfe'nin bu konuda gerçekte hangi fikirde olduğunu tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

2. Ebû Hanîfe'nin Halku'l-Kur'ân Fikriyle İlişkilendirilmesi

2.1. Halku'l-Kur'ân Görüşünü Savunduğu İddiası

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın yaratılmışlığını dile getiren ilk kişi olduğu iddia edilmektedir. İbn Kuteybe'nin (276/889) belirttiğine göre Cehm b. Safvân ve Ebû Hanîfe bu konu hakkında konuşana kadar halku'l-Kur'an bilinen bir mesele değildi.⁴³ Hasan b. Ebî Mâlik'ten (204/819) nakledildiğine göre Ebû Yusuf, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden ilk kişinin Ebû Hanîfe olduğunu söylemekteydi.⁴⁴ Ebû Müşir'e (218/833) dayandırılan bir rivayete göre Şam kadısı Seleme b. Amr (ö. ?), "Allah Ebû Hanîfe'ye rahmet etmesin. Çünkü o, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden ilk kişidir."⁴⁵ demiştir.

Halku'l-Kur'ân meselesinin Kûfe'de ilk defa gündeme gelmesini Beyân b. Sem'ân (119/737) ile ilişkilendiren iddialardan⁴⁶ birine göre, bir gün Ebû Hanîfe ile birlikte Osman b. el-Büstî'nin evindeyken, Beyân b. Sem'ân gelir ve Hammâd b. Ebî Hanîfe'ye (176/793) Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığını sorar. Hâmmâd ise bu konu hakkında daha önce konuşulmadığı ve ulemânın da bu konuya dalmamış olduğunu belirterek Kur'ân'ın kelâmullah olduğunu söylemekle yetinir. Bu konuya ilk cevap veren kişi ise Ebû Hanîfe olur ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyler.⁴⁷

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğunu belirten bir başka iddia ise, hocası Hammâd b. Ebî Süleymân'ın (120/738)⁴⁸ ona bu konudan dolayı tepki gösterdiği iddiasıdır.

⁴³ İbn Kuteybe, *el-ihtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Amr b. Mahmûd Ebû Amr (Beyrut: Dâru'r-Râye, 1991), 60.

⁴⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/183. İbn Hibbân'ın eserinde, bu görüşü Kûfe'de ilk dile getiren kişinin kast edildiği notu yer almaktadır. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn min el-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1976), 3/65.

⁴⁵ Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî, *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dimaşkî*, thk. Ş. Ni'metullah el-Kûcânî (Dimaşk: Mecmuu'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.), 506; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375. Zehebî'nin eserinde ise bu rivayette Ebû Hanîfe'nin ismi yerine "falan" ifadesi yer almaktadır. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11/143. Ebû Falan ifadesinin Ebû Hanîfe olarak değiştirildiğini düşünen Kevserî, halku'l-Kur'ân konusunda ilk fikir beyan edenin Ca'd b. Dirhem olduğuna dair bilgilerle bu bilginin çeliştiğini ifade ederek Ebû Hanîfe'yi savunmaktadır. bk. Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, 156.

⁴⁶ İbn Kuteybe'nin bir eserinde Beyân'ın (veya Muğire b. Saîd el-İclî'nin) halku'l-Kur'ân görüşünü ortaya atan ilk kişi olduğu belirtilmektedir. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/165. İsfahânî de bu konuyu Kûfe'de, Yahudi hikayelerini anlatmada uzman olan Beyân b. Sem'ân'ın, Müslüman gruplar arasına fitne maksadıyla ortaya attığını ima etmektedir. Râgıb el-İsfahânî, *el-İ'tikâdât*, thk. Şimrân el-İclî (Beyrut: Müessesetü'l-Eşrâf, 1988), 170.

⁴⁷ Bu rivayetin devamında Beyân b. Sem'ân'ın insanları Ebû Hanîfe'ye saldırmaları ve öldürmeleri için tahrik ettiği, insanların Ebû Hanîfe'yi küfre girmekle itham ettiği, bunun üzerine onun "Her türlü küfürden tövbe ederim" diyerek bu görüşten döndüğü nakledilir. bk. İsfahânî, *el-İ'tikâdât*, 170-171.

⁴⁸ Kaynaklara bakılırsa Hammâd b. Ebî Süleyman, halku'l-Kur'ân görüşünü savunmamakta, savunanları ise tekfir etmekteydi. İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmâniyye, 1973), 4/160; Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 206.

Ebû Hanîfe'nin çağdaşlarından Süfyân es-Sevrî'ye (161/778) atfedilen bu tür rivayetlere göre, Hammâd b. Ebî Süleyman Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylediğini işitmiş, bu yüzden onu “kâfir”, “zındık”⁴⁹ ve “müşrik”⁵⁰ gibi ithamlarla anarak kendisinden berî olduğunu beyan etmiştir. Örneğin Hammâd'ın Süfyân es-Sevrî'ye şöyle dediği nakledilir: “Kâfire yani Ebû Hanîfe'ye git ve ona de ki: Eğer Kur'ân mahlûktur diyorsan bize yaklaşma.”⁵¹

Hammâd'ın ölümünden sonra onun arkadaşları ve öğrencilerinin Ebû Hanîfe'den hocasının yerine geçmesi konusunda ısrar etmeleri⁵² ve benzer hususlar, Hammâd'ın Ebû Hanîfe'ye karşı bu tür ifadeleri zikretmiş olabileceği ihtimalinde şüphe uyandırmaktadır. Şayet Hammâd gerçekten Ebû Hanîfe'ye karşı onu tekfir edecek kadar ağır bir ötekileştirici dil kullanmış olsaydı, benzer tepkiyi Hammâd'ın diğer öğrencilerinin de göstermiş olması gerekirdi. Ebû Hanîfe'nin önceleri bu fikri benimseyip sonradan vazgeçtiği varsayımı doğru kabul edilse bile, hocası Hammâd'ın ona karşı bu kadar dışlayıcı bir tavır sergilemiş olması başka birçok kaynak tarafından doğrulanmış olması gerekirdi diye düşünüyoruz. Aksine Süfyân es-Sevrî'ye nispet edilen rivayetler dışında bu konuda herhangi bir veriye rastlanılmaması, bu rivayetlerin Ebû Hanîfe karşıtı kesimler tarafından öne sürülen iddialar olabileceğini düşündürmektedir.

Ebû Hanîfe'nin bu fikirde olduğuna dair diğer iddiaların çoğunlukla öğrencisi Ebû Yusuf'a nispet edilmesi dikkat çekicidir. Bir rivayete göre Hasan b. Ebî Mâlik, Ebû Yusuf'a Ebû Hanîfe'nin Kur'ân hakkındaki görüşünü sormuş, o da “Kur'ân mahlûktur diyordu.” diye cevap vermiş; “Peki sen Ey Ebû Yusuf?” sorusuna ise olumsuz yanıt vermiştir.⁵³ Ebû Yusuf'un, “Ebû Hanîfe Cehmî mi idi?” sorusuna “Evet” yanıtını verdiği,⁵⁴ onun Cehmî olarak öldüğünü⁵⁵ veya öldüğünde “Kur'ân mahlûktur” görüşünde olduğunu⁵⁶ söylediğine dair iddialar da Ebû Hanîfe'yi halku'l-Kur'ân fikriyle irtibatlandırmak isteyen rivayetler arasındadır. Ayrıca Ebû Ca'fer b. Süleyman'ın (ö. ?) da Ebû Hanîfe'yi Cehmîlikle itham ederek tekfir ettiği nakledilmektedir.⁵⁷

⁴⁹ Süfyân es-Sevrî'ye nispet edilen bir rivayete göre Hammâd şöyle demiştir: “Ebu Hanife'nin 'Kur'an mahlûktur.' e demesine şaşırılmı mı? Ona de ki, 'Ey kâfir, ey zındık.'” Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/184-185.

⁵⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. M. Abdulmuid Han (Haydarâbâd: Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, ts.), 4/127; Eş'arî, *el-İbâne*, 90. Buhârî, bir diğer eserinde bu rivayeti aktarırken Ebû Hanîfe ismini zikretmeksizin, “Ebâ falan adındaki o müşrike bildir ki onun dininden/görüşünden berîyim.” şeklinde nakletmektedir. bk. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 29. Aynı rivayet bazen, “Ta ki Kur'ân hakkındaki sözünden dönene kadar” ilavesiyle yer alırken; bazen de “Tövbe edene kadar onun dininden/görüşünden berî olduğumu söyle.” gibi ifadelerle aktarılmaktadır. krş. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/377-378.

⁵¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/184.

⁵² Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 18 Mart 2024).

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375.

⁵⁴ Bu soruyu yönelten şahıs ismi bazen Saîd b. Müslim, bazen Saîd b. Sâlim (Ebû Cezerî Amr b. Saîd'in babası), bazen de Saîd b. Selm olacak şekilde değişkenlik arz etmektedir. krş. Fesevî, *el-Ma'rifet ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/782; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/181, 183; Vekî', *Ahbâru'l-kudât* (Beyrut-Riyâd: Âlemü'l-Kütüb - Mektebetü'l-Medâin, 1947), 3/258. Ebû Hanîfe Cehmî olduğu halde neden onun ashâbı arasında yer aldığı sorusuna ise Ebû Yusuf'un şöyle cevap verdiği kaydedilir: “Ebû Hanîfe keskin zeka sahibi bir adamdı. Bu yüzden onunlaydık; o bizim öğretmenimizdi.” Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/258.

⁵⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/181; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/372.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375.

⁵⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/209.

Ebû Hanîfe'yi Cehm b. Safvân'ın kitaplarıyla amel etmek⁵⁸ gibi suçlamalarla iki ismi birbirisiyle ilişkilendirmeye çalışan tutum, Ehl-i Re'y karşıtı Ehl-i Hadîs çizgisini yansıtmaktadır. Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin Cehm b. Safvân'ın görüşlerini benimsemediği hatta tenkit ettiği hususu göz önünde bulundurulursa,⁵⁹ onun bu şekilde itham edilmesi, Ehl-i Re'y çizgisini benimsemeyen ve Ebû Hanîfe'yi de bu sebeple sevmeyen Ehl-i Hadîs'e mensup kesimlerin onu karalama isteğini yansıtır gibidir. Nitekim bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe ve ona tabi olanların Cehmîye mezhebini benimsedikleri⁶⁰ söylenmektedir. Bu tür genelleyici ithamların ise genel olarak Ehl-i Re'y çizgisine karşı bir tepkinin tezahürü olduğu söylenebilir.

Çünkü Ashâbü'l-Hadîs kesiminden bazı kimselerin Ashâbü'r-Re'y çizgisindeki Ebû Hanîfe'ye olan düşmanlıkları, onunla ilgili birtakım olumsuz ithamlar içeren rivayetlerle kendisini göstermiştir. Hadis Taraftarlarının ancak 8. yy. sonlarında belirginleşmeye başladıklarına dikkat çeken Melchert, Süfyân es-Sevrî ve Abdullah b. Mübârek (181/797) gibi şahısların Ebû Hanîfe'yi kınadıklarına dair rivayetleri, söz konusu dönemden geriye dönük yansıtılmış rivayetler olarak değerlendirir.⁶¹ Ebû Hanîfe'yi kötülemek maksadıyla halku'l-Kur'ân fikrini ona nispet eden rivayetlerin sıhhat değeri tartışılır olmanın yanı sıra, bu fikrin daha çok onun ölümünden daha sonraki dönemde toplumda yaygınlaşmaya başlaması ve bu konuda daha çok Bişr el-Merîsî isminin öne çıkması gibi tarihsel unsurlar dikkate alındığında, bu tür ithamları geriye dönük bir inşa faaliyeti olarak değerlendirmek mümkündür. Ebû Hanîfe'yi bu fikirle ilişkilendiren rivayetlerin çoğunlukla onu kötülemek isteyen muhalifleri yoluyla geldiği düşünüldüğünde, mihne sürecinde bazıları Hanefîlerin halku'l-Kur'ân fikrini benimsemesi Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğuna dair algıda etkili olmuş olabilir.⁶²

Ebû Yusuf rivayetlerinin haricinde, muhaddislerden Yahyâ b. Abdülhamîd'in (228/843) de on sika raviden Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân görüşünde olduğunu işittiği belirtilmektedir.⁶³ İbn Ebî'l-Avvâm'ın (335/946), Ebû Hanîfe'ye yapılmış iftira ve eziyetler başlığı altında yer verdiği bir habere göre, Ebû Hanîfe Allah adına yemin etmemekteydi. Bu durum bazı Kûfe valilerine ulaştınca, Ebû Hanîfe "Kur'ân mahlûktur" görüşünde olmakla suçlanmıştır. Bunun üzerine vali Ebû Hanîfe'yi getirtmiş ve "İnsanlar senin Kur'ân mahlûktur dediğini söylüyorlar." diyerek ondan açıklama istemiş; Ebû Hanîfe ise, "İnşallah doğru söylüyorum, bunu söyleyeni veya itiraz edeni duymadım ve bu, nefsi rahatsız eden bir ifadedir." şeklinde cevap vermiştir. Vali, bunu söylemediğine dair yemin etmesini isteyince o, "O, Aziz ve Celil olan, benim onların söylediklerinin hilafında olduğumu biliyor." Vali yine onun yemin etmesini istemiş fakat Ebû Hanîfe, "Benim için O, doğru veya yalan yere yemin etmemden daha üstündür." demeyi tercih etmiştir. Vali, yemin etmediği takdirde cezalandırılacağını söylemiş, fakat onun zayıf ve yaşlı vücudunu görünce, "Yoksa tövbe mi edeceksin?" demiştir. Ebû Hanîfe ise, "Hakkımda iddia edileni katiiyen ne

⁵⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/183.

⁵⁹ bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/372-373; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*, thk. M. Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Nümâniyye, 1987), 44; Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Keşfu'l-esrâr: şerhu'l-musanîf ale'l-menâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/9.

⁶⁰ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zü'r'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye - ed-Duaşfâ li Ebî Zü'r'a er-Râzî fi ecvibetihî alâ es'ileti'l-berzâi* (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982), 1/35.

⁶¹ Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* (Leiden-New York-Köln: Brill, 1997), 6.

⁶² Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 221-222.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375.

söyledim ne de inandım.” demiş; buna rağmen vali onun tövbesini istemiş, o da tövbe etmiştir.⁶⁴ Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin aslında halku'l-Kur'ân görüşünde olmadığı, fakat onun bu görüşle itham edildiği ima edilmektedir. Diğer taraftan şayet gerçekten vuku bulmuşsa bu olay, söz konusu görüşün politik baskılara yol açması bakımından önemli bir dışlama işlevi gördüğünü göstermektedir.

Halku'l-Kur'ân konusunu yemin meselesiyle irtibatlandıran bir başka kaynak Ebû Hilâl el-Askerî'nin (400/1009) eseridir. Buradaki bilgiye bakılırsa, Ebû Yusuf Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü reddederken; bu mesele Ebû Hanîfe'ye sorulduğunda ise o, “mahlûktur” diye cevap vermiştir. Zira her kim, “Kur'ân'a yemin olsun ki şunu yapmayacağım” derse, Allah'tan gayrı bir şeye yemin etmiş olur; Allah'tan gayrı olan her şey ise mahlûktur. Dolayısıyla Askerî'ye göre Ebû Hanîfe, bu sonuca kendi fikhî içtihat yöntemiyle ulaşmış ve kendi doktrinine göre cevap vermiştir.⁶⁵ Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki Ebû Hanîfe'ye nispet edilen halku'l-Kur'ân fikri, Cehm b. Safvân'a nispet edilen fikirden bağımsız bir zemin üzerinden kendisini göstermektedir. Bu bağlamda Madelung, el-Askerî'nin yukarıdaki açıklamasının muhtemelen isabetli olduğu kanaatini paylaşmaktadır. Şöyle ki Cehm b. Safvân, Allah'ın konuşmadığı iddiası ve Allah'ın kelâm sıfatının nefyi üzerinden Kur'ân'ın yaratılmışlığını savunurken, burada ise Kur'ân'ın Allah'tan başka bir varlık olduğu iddiasıyla temellendirilen bir görüş söz konusudur. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğu ileri sürüle bile, onun “Allah gerçekten konuşmaz” iddiasında olan Cehm'in görüşünü benimsediği söylenemez.⁶⁶ Diğer taraftan Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü kabul etmeyen Hanefiler, geleneksel görüşe uygun olmadığı düşüncesiyle bu iddiayı da reddetme eğiliminde olmuşlardır.⁶⁷

Ebû Hanîfe'nin bu fikirle irtibatlandırılması hususunda dikkat çeken bir başka husus da Mu'tezile'nin bu konudaki sessizliğidir. Mu'tezilî gelenek içerisinde Ebû Hanîfe'yi genellikle Mürcie'den sayan, onun fakih kimliğini öne çıkararak takdir eden veya Mu'tezile'ye yakın göstermek isteyen üç farklı eğilim söz konusudur.⁶⁸ Fakat söz konusu görüşün Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinde Mu'tezilî gelenekten bir dayanak bulmak zordur.⁶⁹ Nitekim Ka'bî ve Kâdî Abdülcebâr gibi önemli Mu'tezilî şahısların eserlerinde bu konuda herhangi bir ip ucuna rastlanılmamaktadır. Şayet Ebû Hanîfe'nin bu fikri desteklediğine dair güçlü bir delil olsaydı, Ebû Hanîfe'yi kendi düşüncelerine yakın göstermek isteyen Mu'tezilî âlimler bu fırsatı göz ardı etmezlerdi. Bu durum da söz konusu fikrin Ebû Hanîfe'yle irtibatlandırılması hususunda sorgulanmasını destekler niteliktedir.

2.2. Halku'l-Kur'ân Fikrinden Sonradan Döndüğü İddiası

Ebû Hanîfe'yi tenkit eden Hadis Taraftarlarında sık sık rastlanan iddialardan birisi, yukarıda da değinildiği üzere onun defalarca tövbeyle davet edildiği hususudur.⁷⁰ Ashâbü'l-

⁶⁴ İbn Ebî'l-Avvâm, *Fedâilu Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkibuhu* (Mekke: el-Mektebetü'l-İmâdiyye, 2009), 73.

⁶⁵ el-Askerî, *el-Evâil*, 369.

⁶⁶ Madelung, “Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılışı) Hakkındaki İhtilafların Kökenleri”, 476.

⁶⁷ Madelung, “Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılışı) Hakkındaki İhtilafların Kökenleri”, 475 (24. dipnot).

⁶⁸ Detaylı bilgi için bk. Fatmanur Alibekiroğlu Eren, “Mu'tezilî Literatüre Göre Ebû Hanîfe'nin Mezhebî Kimliği”, *Turkish Studies - Social Sciences* 14/5 (2019), 1957-1971.

⁶⁹ Eren, *Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 326.

⁷⁰ Ebû Hanîfe'nin “zındıklıktan” veya “zındıkların kelâmından” defalarca tövbeyle davet edildiği gibi iddialar için bk. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/193, 210; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/380; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 2/786.

Hadîs çizgisinin temsilcilerinin Ashâbü'r-Re'y ve Mürcie karşıtlığını yansıtan bu tür rivayetlerden bazılarında, Ebû Hanîfe'nin küfürden iki defa tövbeye çağrılmasında, onun ircâ fikrini benimsemesi ve Cehm'in kelâmını söylemesi gerekçe gösterilmektedir.⁷¹ Bu bağlamda Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (290/903), Süfyân es-Sevrî'den, "Hakikat konusunda onlarla aynı fikirde olmak istemiyorum." sözünü naklettikten sonra, babası Ahmed b. Hanbel'e (241/855) burada kastedilen kişinin Ebû Hanîfe mi olduğunu sormuş, Ahmed b. Hanbel de, "Evet, İslâm'da iki defa tövbeye çağrılan adam" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Abdullah, "Ebû Hanîfe'nin tövbesi mi isteniyordu?" diye sorunca babası, "evet" diye cevap vermiş ve onun bir âyet hakkında "Bu mahlûktur" dediği için küfürle itham edildiği ve tövbeye çağrıldığını belirtmiştir.⁷² Ebû Hanîfe'den kelâmla meşgul olması sebebiyle defalarca tövbeye çağrıldığını belirten bazı kaynaklara göre o, bu tövbe çağrıları üzerine tövbe etmiştir.⁷³ Böylelikle onun halku'l-Kur'ân fikrinden sonradan döndüğü iddia edilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân fikrinden dönmesinde etkili olan faktörler hususundaki iddialar da oldukça çeşitlidir. Mesela bir rivayete göre bir gün Kûfe kadısı İbn Ebî Leylâ (148/765) ile Ebû Hanîfe, Kûfe valisi İsâ b. Mûsâ el-Abbâsî'nin huzurunda toplanıp tartışmışlardır. Bu tartışmada Ebû Hanîfe Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyince, İbn Ebî Leylâ onun tövbe etmesi gerektiği, tövbe etmediği takdirde boynunun vurulması gerektiğini beyan etmiştir.⁷⁴ Bunun üzerine Ebû Hanîfe'nin bu görüşten döndüğü kaydedilmektedir. Bir rivayete göre Hammâd b. Ebî Hanîfe, babasına bunu neden yaptığını sormuş, Ebû Hanîfe de korkusundan dolayı takiyye yaptığını söylemiştir.⁷⁵ Başka bir iddiaya göre ise Ebû Hanîfe önce tövbe etmiş, fakat daha sonra tövbesinden dönerek Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü tekrar izhar etmiştir. Bu yüzden Emevî valisi Yusuf b. Ömer (127/744) onu ikinci defa tövbeye davet etmiş, Hâlid el-Kasrî (126/743) de onu defalarca tövbeye davet etmiştir.⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin tövbeye davet edilmesine dair iddialarla ilgili açıklamaların çeşitli oluşu bir yana, onun korku sebebiyle takiyye yaptığının dair açıklamalar, Ebû Hanîfe'nin türlü baskı ve işkencelere rağmen düşündüğünü söylemekten çekinmeyen⁷⁷ genel tavrıyla pek bağdaşmamaktadır. Bu bakımdan ilgili rivayeti Ebû Hanîfe'yi tahkir etme niyeti içeren bir rivayet olarak değerlendirmek mümkündür.

⁷¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/204. Ebû Hanîfe'nin "Kur'ân mahlûktur" dediği için tövbesi istendiğine dair ayrıca bk. İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İntikâ fî fedâilil-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 151.

⁷² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/192.

⁷³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/192, 215. Ebû Hanîfe'nin tövbeye davet edilmesi hakkında farklı izahlar için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/382 (Dipnotta yer alan bilgi); Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, 187-188. Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin küfürden, zındıklıktan ve dehrden tövbeye çağrıldığına dair tüm bu rivayetlerin isnadı temelsiz, fasit ve mevzu olduğu belirtilmektedir. Onun iki defa tövbeye çağrılmasını yalanlayan Abdullah b. Dâvud el-Harîbî, bu konuda şöyle demektedir: "Vallahi bu yalandır. Kûfe'de Sâlih b. Hayy'ın iki oğlu Ali ve el-Hasan vardı. Bu ikisi mütedeyyin kişilerdi. Ebû Hanîfe onların huzurunda fetva verirdi. Böyle bir şey olsaydı ona rıza göstermezlerdi. Üstelik ben uzun zaman Kûfe'deydim ve böyle bir şey işitmedim." İbn Abdülber, *el-İntikâ*, 150.

⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/376.

⁷⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/183; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/65; Eş'arî, *el-İbâne*, 90.

⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 13/378.

⁷⁷ Ahmet Yaman, "Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 34-35.

Bu konuda en sık rastlanan rivayetlerden biri ise, Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'yle halku'l-Kur'an hakkında münazara ettiği haberidir. Hanefî-Mâtürîdî eserlerde de yer alan bu habere göre Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe ile altı ay boyunca münazara etmiş, sonunda her ikisinin görüşü de “Kur'an mahlûktur' diyen kâfirdir” noktasında ittifak etmiştir.⁷⁸ Ebû İshâk es-Saffâr'a (534/1139) göre bu ifadeleriyle onlar, Kur'an'ın nazm ve mana açısından kelâmullah olduğunu kastetmişlerdir. Buna göre Kur'an'ı yaratılmış olmakla vasıflandırmak, onun nazm ve mana açısından da yaratılmış olduğu ve dolayısıyla Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğu vasıflandırmasına yol açar. Bu ise küfürdür.⁷⁹

Söz konusu rivayetlerde Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an fikrinden döndüğü hususunda herhangi bir ifade yer almazken; Eş'arî'nin eserinde, “halku'l-Kur'an görüşünden dönünceye kadar” ibaresinin yer alması dikkat çekicidir.⁸⁰ Onun bu görüşten döndüğü ifadesine yer verilmemesinin sebebini, onu bu fikirle irtibatlandırmaktan kaçınma isteğinin bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan belirtmek gerekir ki bu rivayet, çoğunlukla Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşünde olmadığına dair delil gösterilmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus ise Eş'arî ve Üstüvâî'nin eserinde bu rivayet nakledilirken, onların Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyeni kâfir olarak değerlendirdikleri ibarenin yer almamasıdır.⁸¹

Muhammed İnâyet el-Haydarâbâdî'ye göre, Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'un halku'l-Kur'an konusunda münazara ettikleri haberleri Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşünde olduğu iddiasına delil gösterilemez. Zira Muhammed b. Sâbık'tan rivayet edildiğine göre Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe'nin hiçbir zaman halku'l-Kur'an görüşünü benimsemediğini söylemiştir. Bu nedenle Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe ile bu konuda münazara etmiş olmaları, Ebû Hanîfe'nin daha önce bu görüşü benimseyip de -Eş'arî'nin eserinde mevcut rivayetin aksine- münazara sonrası döndüğünü göstermez.⁸² Yine Haydarâbâdî'ye göre İmam Şâfiî ve İmam Mâlik gibi İslâm âlimlerinin Ebû Hanîfe'yi methetmiş olmaları, onun kesinlikle halku'l-Kur'an görüşünde olmadığına dair bir diğer işaretir.⁸³

2.3. Halku'l-Kur'an Fikrini Savunmadığı İddiası

Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünün Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesi, gerek bu görüşü benimsemeyen Hanefiler gerekse Ebû Hanîfe'yi Ehl-i Sünnet dairesi içerisinde gören diğer Sünnî çevreler tarafından kabul görmemiştir. Bilakis bu kesimler, Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşünü benimsediği iddiasını reddeden bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bu minvalde en sık rastladığımız örneklerden birisi, halku'l-Kur'an fikrini savunanlardan Ebû

⁷⁸ Hâkim es-Semerkindî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, çev. Hüseyin Aydın – Mustafa Genç (Samsun: Bilimkent Yayınları, 2020), 38; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâsîdî (Cidde: Mektebetü's-Suûdî, 1993), 1/611; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374; Ebu'l-Usr el-Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ mârifeti'l-usûl* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Yayınları, ts.), 3-4; Neseft, *Keşfü'l-esrâr*, 1/8.

⁷⁹ Ebû İshâk es-Saffâr, *Telhîsü'l-edille li kavâidi't-tevhîd*, thk. Angelica Brodersen (Beirut: Müessesetü'r-Reyyân, 2011), 2/770.

⁸⁰ Ayrıca yukarıdaki rivayetin aksine bu rivayette söz konusu münazaranın süresi iki aydır. Eş'arî, *el-İbâne*, 91.

⁸¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 90; Üstüvâî, *Kitâbu'l-i'tikâd*, thk. Seyyid Bahcivân (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 173; Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefiler”, 108-109.

⁸² Muhammed İnâyet el-Âli el-Haydarâbâdî el-Mevlevî, “Dâmîmetü (kitâbü'l-İbâne) tetealleku bi sâhifeti (35)”, (Yanlışlıkla Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî'ye nispet edilen, *Şerhu'l-fikhu'l-ekber* (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârif en-Nizâmiyyeti'l-Kâine, 1903), adlı eserin içerisinde), 313-314.

⁸³ Haydarâbâdî, “Dâmîme”, 321-322.

Hanîfe'nin torunu İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (212/827), atalarının da “Kur'ân mahlûktur” görüşünde olduğunu belirtmesi üzerine,⁸⁴ Bîşr b. Velîd'in onu yalanladığına dair rivayettir.⁸⁵ Benzer bir rivayete göre Muhammed b. Saîd b. Sâbık (216/831) Ebû Yusuf'a “Ebû Hanîfe Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylüyor muydu?” diye sormuş, Ebû Yusuf ise ne onun ne de kendisinin böyle söylemediğini belirtmiştir.⁸⁶ Ayrıca Ebû Yusuf'un, Ebû Hanîfe'nin “mahlûk veya hâlık” görüşüne sahip olmadığını belirttiği de nakledilmektedir.⁸⁷

Böylelikle söz konusu rivayetlerin Ebû Hanîfe'ye yapılmış birer iftira niteliği taşıdığı kanaatiyle Ebû Hanîfe'yi halku'l-Kur'ân fikriyle irtibatını reddeden bir yaklaşım söz konusudur. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân fikrinde olduğuna dair haberler, senetleri münker, ravileri yalancı veya zayıf gibi tenkitlerle eleştirilerek reddedilmiştir.⁸⁸ Ayrıca halku'l-Kur'ân meselesinin Hammâd b. Ebî Süleyman'ın vefatından sonra ortaya çıktığını belirten Kevserî, Hammâd'ın Ebû Hanîfe'yi bu görüş sebebiyle şirkle itham etmesine dair haberleri yalanlamıştır.⁸⁹

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü savunmadığına dair diğer bazı iddialar ise, onun bilakis bu fikre karşı tepkili olduğunu gösterme eğilimindedir. Bu tür iddialarda dikkat çeken husus ise, onun bu konudaki tutumu hakkında birbirinden farklı görüşlerin ortaya atılmış olmasıdır. Bir rivayete göre Ebû Hanîfe, Cehm'in “Kur'ân mahlûktur” dediğini işitince şu âyetle karşılık vermiştir: “Ne büyük bir söz (bu) ağızlarından çıkan! Onlar ancak yalan söylüyorlar.”⁹⁰ Bazı kaynaklara bakılırsa Ebû Hanîfe bu konu hakkında tartışmaktan kaçınmayı telkin etmiştir. Ebû Yusuf'a nispet edilen bir rivayete göre bir Cuma günü Kûfe mescidinde Ebû Hanîfe yokken, oradakiler ihtilafa düşerler. Ebû Hanîfe geldiğinde bu meseleyi ona sorarlar. Ebû Hanîfe bir müddet sükut ettikten sonra onlara şöyle söyler: “Bu konuda konuşmayın ve asla soru sormayın. Tek bir harf bile eklemeyen onun Allah'ın kelâmı olduğu sonucuna varın. Bu meselenin, Müslümanları ayakta duramayacakları ve oturamayacakları bir meseleye sokmadıkça, biteceğini düşünmüyorum.”⁹¹

Yine Ebû Yusuf'tan nakledilen bir başka rivayete göre bir gün Ebû Yusuf Ebû Hanîfe'nin yanındayken, Kur'ân konusuna dalan ve kendisine muhalif olanları yermekte olan bir adamın yanından geçiyorlardı. Ebû Hanîfe ise sefeye bağlı kalınmasını, Allah'ın ve O'nun sıfatları konusunda tartışılmamasını, bu konuda “Kur'ân Allah'ın kelâmıdır” demekle yetinilmesi gerektiğini söyleyerek adamı uyarmıştır.⁹²

Bir başka rivayete göre Ebû Yusuf Ebû Hanîfe ile oturdukları bir gün, karşılarında iki adam Kur'ân hakkında tartışıyor. Birisi Kur'ân'ın mahlûk olduğunu, diğeri ise mahlûk olmadığını savunuyordu. Ebû Hanîfe, din hakkında çekişmenin bid'at olduğunu belirtmiş ve

⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375-376.

⁸⁵ İbn Abdülber, *el-İntikâ*, 166; Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 1/346. Abdullah b. Ahmed'de bu rivayetin sadece baş kısmı nakledilmekte; Bîşr b. Velîd'in cevabı ise nakledilmemektedir. bk. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/182.

⁸⁶ Üstüvâî, *el-İ'tikâd*, 169; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/611.

⁸⁷ Üstüvâî, *el-İ'tikâd*, 168.

⁸⁸ Ayrıntılı örnekler için bk. Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, 140-142, 155 vd; Amr b. Abdulmunim es-Selîm, *el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit ve nisbetühü ile'l-kavli bi halki'l-Kur'ân ve kitâbü'l-hiyel el-mensûbu ileyh* (Mısır: Dâru'd-Diyâ li'n-neşr ve't-tevzîğ, 2007), 16 vd.

⁸⁹ Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, 173.

⁹⁰ el-Kehf, 18/5; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374.

⁹¹ İbn Abdülber, *el-İntikâ*, 166; İbn Ebî'l-Avvâm, *Fedâil*, 117; Kevserî, *Te'nîb*, 111-112.

⁹² Üstüvâî, *el-İ'tikâd*, 166.

bu iki şahsın din hakkında çekiştikleri gerekçesiyle arkalarında namaz kılınmamasını söylemiştir.⁹³ Hatta Bişr b. Velîd'den nakledilen ve Ebû Yusuf'a nispet edilen bir başka rivayete göre Ebû Hanîfe, "Kur'an mahlûktur" diyenin bid'atçı olduğunu söylüyor, böyle bir kimsenin arkasında namaz kılmamayı telkin ediyordu.⁹⁴ Bu ifadeler, Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu iddiasını eleştirdiği gibi Kur'an'ın mahlûk olmadığı iddiasını da aynı şekilde eleştirdiği ve bu konuda onun Kur'an hakkında "Kelâmullah'tır" demekle yetinilmesi gerektiği görüşünde olduğu izlenimini vermektedir.

Yukarıdaki yaklaşımın yanı sıra, bilakis onun Kur'an'ın yaratılmamışlığı savunduğuna dair iddialar da söz konusudur. Örneğin Hakem b. Beşîr'den rivayet edildiğine göre tıpkı Süfyân es-Sevrî gibi Ebû Hanîfe de "Kur'an Allah'ın gayr-ı mahlûk kelâmıdır." diyordu.⁹⁵ Ehl-i Hadîs'ten bazı kesimlerin halku'l-Kur'an fikrini ortaya atanlara karşı, Kur'an'ın kelâmullah olduğunu söylemekle yetindikleri ve bu konuda Kur'an'ın "gayr-ı mahlûk" olduğunu söylemeyi dahi doğru bulmadıkları hususuna daha önce değinmiştik. Yukarıda zikredilen rivayetlerin bir kısmında Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un da bu tavrı sergiledikleri anlaşılırken; diğer birtakım rivayetlerde onların Kur'an'ın "gayr-ı mahlûk" olduğunu söylediklerine dair iddialar birbiriyle çelişkili bir durum gibi gözükmektedir. Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyen ilk kişi olduğuna dair iddia ise,⁹⁶ yüksek ihtimalle onun halku'l-Kur'an'ı ortaya atan ilk kimse olduğuna yönelik iddiaların tersine çevrilmiş versiyonudur.⁹⁷

Tüm bunlardan hareketle, tıpkı Ebû Hanîfe'ye bu fikri isnat eden muhaliflerinin tutumuna benzer şekilde, burada da Ebû Hanîfe'yi savunmak isteyen kesimlerin onu bu fikirden arındırma çabasıyla hareket ettikleri söylenebilir. Bu bağlamda yukarıdaki rivayetlerin belki hepsi için olmasa da en azından bazılarında geçmişe dönük bir inşa söz konusu olma ihtimali vardır.⁹⁸ 3./9. Yüzyıl Hanefiliğinin Ehl-i Hadîs'e yakınlaşma sürecinde, Hanefîlerin Ebû Hanîfe ile onun çağdaşı olan Ehl-i Hadîs mensupları arasındaki düşmanlığı gizleme amacıyla tarihi yeniden inşa etme çabası gösterdiklerine dair tespit,⁹⁹ bu hususu destekler niteliktedir.

Ayrıca Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının bu konudaki sessizliğine dikkat çeken Madelung'un da dikkat çektiği üzere, Mihne sonrası dönemde Ebû Hanîfe gibi önemli bir konumdaki şahsı suçlama noktasında bir tereddüt vardı.¹⁰⁰ Bu durum ise Ebû Hanîfe'nin bu görüşü benimsediği ya da reddettiği gibi haberlerin sıhhatini sorgulamaya neden olan bir başka etkendir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in (241/855), Ebû Hanîfe'nin bu görüşü savunduğuna dair hususun sahih olmadığı kanaatinde olduğu da belirtilmektedir.¹⁰¹ Ebû Hanîfe'yi Ehl-i

⁹³ Ali el-Kârî, *Şerhu e'l-fikhu'l-ekber*, thk. Ali Muhammed Dandal (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019), 13.

⁹⁴ Takıyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hilv (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983), 1/110; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374.

⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374.

⁹⁶ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/257-258.

⁹⁷ Fatmanur Alibekiroğlu Eren, *Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi: Akılcı-Hadari Zihniyetin Kesişme Noktası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 325. Nitekim her iki rivayetin isnat zinciri de Ebû Yusuf > Hasan b. Ebî Mâlik > İshâk b. Abdîrrahman şeklinde oluşmaktadır. Krş. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 1/183; İbn Hibbân, *el-Mecrâhîn*, 3/65; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/375.

⁹⁸ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", 109.

⁹⁹ Melchert, *The Formation*, 48.

¹⁰⁰ Madelung, "Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılışı) Hakkındaki İhtilafın Kökenleri", 475.

¹⁰¹ Zehebî, *Menâkıb*, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374.

Sünnet'in en faziletliyelerinden biri olarak nitelendiren Eş'arî (324/935) de bu görüşün ona atfedilmesinin yanlış ve bâtil olduğunu öne sürmüştür.¹⁰² Bu sebeple Eş'arî, Ebû Hanîfe'nin Hammâd b. Ebî Süleyman tarafından tövbeye davet edilmesini de yalan olarak değerlendirmiştir.¹⁰³ Dolayısıyla mihne sonrası süreçte bazı Hadis Taraftarları da, Ehl-i Re'y'e karşı tutumlarının yumuşamasından olsa gerek, ona bu iddiayı nispet etmeye yanaşmamışlardır.

Anlaşıldığı üzere halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen Iraklı Hanefî şahıslar, Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğunu iddia ederek kendi görüşlerini meşrulaştırmaya çalışırken; söz konusu fikri benimsemeyip de Ebû Hanîfe'yi olumsuz ithamlardan kurtarmak isteyenler onu bu fikirle irtibatlandırmayı reddetme eğiliminde olmuşlardır. Bu durum kelâma ilgi duyan kimseler ile aksine kelâma mesafeli olan ve Ehl-i Hadîs'e yakın duran iki ayrı Hanefî çizgiyi yansıtmaktadır. Nitekim halku'l-Kur'an'ı benimseyenler genel olarak Mu'tezile'den etkilenen ve kelâmı meşgul olan Hanefîler iken, buna karşın bu fikri reddedenler ise diğer çizgide olanlardır.¹⁰⁴ Bu çizginin ilki genellikle Irak Hanefîleri tarafından temsil edilirken; Mu'tezile karşıtı ve Ehl-i Hadîs'e yakın olan diğer yaklaşım ise -Maturidîliğin öncülleri olan- Orta Asya/Mâverâunnehir Hanefîleri tarafından temsil edilmiştir.¹⁰⁵ Nitekim Mâverâunnehir Hanefîleri'nin halku'l-Kur'an görüşüne başından beri karşı oldukları tespit edilmektedir.¹⁰⁶

Mâverâunnehir Hanefîlerinin öncülerinden Ebû Süleyman el-Cüzcânî (200/816) ve Muallâ b. Mansûr er-Râzî (211/826) gibi âlimlere göre ne Ebû Hanîfe, ne Ebû Yusuf, ne Züfer, ne Muhammed ne de onların ashabından bir kimse Kur'ân hakkında söz söylemiştir; bu konuda söz söyleyenler Bişr el-Merîsî ve İbn Ebî Duâd idi. Bunlar Ebû Hanîfe ashabını itibarsızlaştırmıştır.¹⁰⁷ Ebû Hanîfe'nin talebesi ve Mâverâunnehir Hanefîliğinin ilk etkili isimlerinden olan Ebû Mukâtil Hafs b. Selm (208/823),¹⁰⁸ Kur'ân'ın kelâmullah olduğunu ve mahlûk olmadığını; bundan başka bir şey söyleyenin kâfir olduğu görüşünü belirtirken, Ebû Hanîfe'nin de bu çizgide olduğunu, kendisinden bundan başka bir şey öğrenmediğini, aksi takdirde onu dost edinmemiş olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁹

Halku'l-Kur'an fikrine karşı olan ve Ebû Hanîfe'nin de bu fikirle irtibatını reddeden Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cüzcânî, Ebû Mukâtil Hafs b. Selm ve Ebû Mûtî el-Belhî gibi isimler, Mâverâunnehir Hanefîliğinin gelişiminde öncülük eden ve Mâtürîdîliğin fikrî arka planında etkisi bulunan şahıslardır.¹¹⁰ Kelâm konusunda Mu'tezile'ye yakın duruşlarıyla öne çıkan Irak Hanefîlerinin aksine Mâverâunnehir Hanefîleri,¹¹¹ Ehl-i Hadîs'le yakınlaşmanın da etkisinden olsa gerek, Mu'tezile karşıtı duruşlarıyla öne çıkmaktadır. Mâverâunnehir

¹⁰² Eş'arî, *el-İbâne*, 90.

¹⁰³ Eş'arî, *el-İbâne*, 91.

¹⁰⁴ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", 113.

¹⁰⁵ Aron Zysow, "Hanefî Hukuk Kuramında Mu'tezîlilik ve Mâtürîdîlik", *Hikmet Yurdu: Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, çev. Süleyman Aydın, 2/4 (2009), 147-149. Ashâbü'l-Hadîs'in Buhârâ'da Hanefî akidesi üzerindeki etkisi için bk. Wilferd Madelung, "Horasan ve Mâverâunnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 87.

¹⁰⁶ Ahmet Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020), 162-163.

¹⁰⁷ Temîmî, *et-Tabakât*, 1/110; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374.

¹⁰⁸ Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 95-96.

¹⁰⁹ İbn Abdülber, *el-İntikâ*, 166-167; krş. Temîmî, *et-Tabakât*, 1/154.

¹¹⁰ Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 95-97.

¹¹¹ Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 163.

Hanefî geleneğinden olan Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî (333/944) ve bu geleneğe mensup diğer âlimler, Allah'ın kelâmının hâdis veya yaratılmış olmadığını savunmuş ve bu doğrultuda Mu'tezile'ye karşı eleştiriler yönelmişlerdir. Diğer taraftan Allah'ın ezeli bir sıfatı olarak görülen kelâmı ile onun harf, cümle ve seslere dökülmüş hali olan metin arasında ayırım yapmışlar ve bu bakımdan Hanbelîleri de tenkit etmişlerdir.¹¹² İlahî kelâmın yaratılmamış olduğunu savunan İmam Mâtûrîdî'ye göre Allah, kelâmını yarattığı harf ve ses aracılığıyla duyurmuş; yani mahlûk olmayı mahlûk vasıtasıyla duyurmuştur.¹¹³ Ebû İshâk es-Saffâr'a göre Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyen bir kimsenin, buna mana açısından itikat etmesi gerekir. Zira harfler, Allah'ın kelâmı değil; fakat Allah'ın kelâmının intizamı halidir.¹¹⁴ Nüreddin es-Sâbûnî'nin (580/1184) ifadelerine göre, “Şeyhlerimizden hiç kimse Kur'an'ın mutlak olarak gayr-ı mahlûk olduğunu söylemediler. Fakat onlar, Allah'ın kelâmının gayr-ı mahlûk olduğunu söylediler. Bu bağlamda onlar, -Hanbelîlerin vehmettiklerinin aksine-söylenen cümlelerin, çekimli harflerin ve hece seslerinin gayr-ı mahlûk olduğu vehmine engel olmak istediler.”¹¹⁵ Bu bakımdan Mâtûrîdî âlimler, Hanbelîlerin “harfler ve sesler de hakikî manada Allah'ın kelâmıdır ve gayr-ı mahlûk'tur.” şeklindeki iddialarına karşı çıkmışlardır.

Sonuç olarak Ebû Hanîfe'nin bu fikri benimsediğine dair Hanefî iddialar, kelâm ilmiyle meşgul olma noktasında Mu'tezile'ye yakın duran Irak Hanefîliğini yansıtırken, onun bu fikirle ilişkisini reddeden Hanefî tutum ise Ehl-i Hadîs'le olumlu etkileşim içerisinde olan ve Mu'tezile karşıtı olan Mâverâünnehir Hanefîleri gibi diğer Hanefîlerin tavrını yansıtmaktadır. Eş'arî gibi Ashâbü'l-Hadîs kesiminden müelliflerin Ebû Hanîfe'yle halku'l-Kur'an arasındaki irtibatı reddetmeleri ise, mihne süreci sonrasında Ashâbü'l-Hadîs'in Ebû Hanîfe ve Hanefîlere karşı olumsuz duruşun zamanla yumuşaması¹¹⁶ ve onların Sünnî çatı altında kabul edilmelerinin bir yansımasıdır denilebilir.

2.4. Lafız - Mana Ayırımı Yaptığı Hususu

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber* ve *el-Vasiyye* isimli eserlerde, onun Kur'an'ın telaffuzu ve yazımı hakkında görüş belirttiğini gösteren ifadeler bulunmaktadır. Söz konusu ifadeler bakılırsa Ebû Hanîfe'nin görüşü şu şekildedir: Allah'ın ezeldeki sıfatları muhdes veya mahlûk olmadığı gibi, aynı şekilde Kur'an da mahlûk değildir. Kur'an'ın mahlûk veya muhdes olduğunu söyleyen veyahut bu konuda duraksayan ya da şüphe eden ise kâfirdir. Buna karşın Kur'an'ı telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız ise mahlûktur.¹¹⁷

¹¹² bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhid fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 189-193; Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Mâtûrîdî Kelâmı*, çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 88-94; a.m.f., *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hamid İsa (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 1/435-484; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtûrîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: MÜİFV Yayınları 2012), 75-80.

¹¹³ Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Kitâbü't-Tevhîd: Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 116.

¹¹⁴ Saffâr, *Telhîsü'l-edille*, 2/770.

¹¹⁵ Daha fazla ayrıntı için bk. Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 121-125.

¹¹⁶ bk. Ahmet Ateşyürek, “Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2021), 105-113.

¹¹⁷ Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-Ekber”, 20. Ayrıca bk. a.m.f., *Vasiyye*, 40-42; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/374. Ali el-Kârî'ye göre, gerek Ebû Hanîfe gerekse diğer âlimlerin halku'l-Kur'an'ın savunanın tekfiri hakkındaki sözleri, dinden çıkarılan bir tekfir değil, küfrân-ı nimete tekabül eder. Ali el-Kârî, *Şerhu el-fıkhu'l-ekber*, 52.

Bu ifadelerin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini kabul eden Kevserî gibi müelliflere göre, Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı fikir yüzünden insanlar bu konuda çıkmaza girmiş, bunun üzerine meselenin ehemmiyetini anlayan Ebû Hanîfe, "Allah ile beraber kâim olan, mahlûk değildir, mahlûk ile beraber olan da mahlûktur." görüşünü belirtmiştir. Ebû Hanîfe'yi çekemeyenler ise Cehm'in sözünü o söylemiş gibi yaymışlardır.¹¹⁸ Böylelikle Ebû Hanîfe, kelâmın Allah'a ait oluşu itibariyle ezeli; ancak Kur'ân'ı okuyanların dilindeki ses ve mushaflardaki yazının mahlûk olduğu şeklinde bir ayırım yapmıştır. Daha sonra Ehl-i Sünnet alimlerinin görüşü bu noktada birleşmiştir. Bu izaha göre Ebû Hanîfe, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü yayanları bir müddet susturmuştur.¹¹⁹

Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünenlerin Kur'ân hakkında böyle bir ayırım yapılmasına dahi tepki gösterdikleri bilinen bir husustur. Şöyle ki Ahmed b. Hanbel ve çevresi, Kur'ân'ın lafzının veya telaffuzunun mahlûk olduğunu söyleyenleri -diğer bir ifadeyle Lafziyye'yi- de Cehmîlikle itham ederek ötekileştirmekteydi.¹²⁰ Bu durumda *el-Fikhu'l-Ekber* ve *el-Vasiyye* gibi eserlerdeki ifadelerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğu kabul edildiği takdirde, onun halku'l-Kur'ân konusunda Cehm'le muvafık olmamasına rağmen Cehmîyye ithamına maruz kalmasını, "Kur'ân hakkındaki konuşmamız mahlûktur" demesine bağlamak mümkün olur.¹²¹ Fakat söz konusu görüşü benimseyenler "Lafziyye" olarak isimlendirilip ötekileştirilirken, Ebû Hanîfe'nin "Lafziyye"den olduğuna dair herhangi bir ithama rastlanılmaması, söz konusu ihtimali zayıflatmaktadır. Ayrıca şayet Ebû Hanîfe Kur'ân'ın mahlûk olmadığını, fakat onun telaffuzunun ve kıraatinin mahlûk olduğunu savunmuşsa, o halde bu fikri savunanlardan İbn Küllâb (240/854), Hâris el-Muhâsibî (243/857), Hüseyin el-Kerâbîsî (248/862) ve Buhârî (256/870) gibi âlimlerden¹²² önce bu fikri ortaya koymuş olmaktadır. Oysa bu şahıslar genellikle, halku'l-Kur'ân meselesi ortaya çıktıktan sonra "kelâm-ı nefsi - kelâm-ı lafzî" ayrımı yapan ilk kimseler olarak bilinmektedir. Diğer taraftan bu şahısların Ebû Hanîfe'den bir asır sonra yaşamış olmalarına rağmen, onlarla Ebû Hanîfe arasında herhangi bir bağlantıya rastlanılmamaktadır. Nitekim lafzın yaratılmışlığı konusuna özel eser yazmış olan Buhârî ve İbn Kuteybe'nin eserlerinde Ebû Hanîfe'nin kendileriyle mutabık olduklarına dair herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Bilakis Buhârî'nin Ebû Hanîfe'yi halku'l-Kur'ân fikriyle irtibatlandıran haberlere yer vermesi, Ebû Hanîfe'nin lafız - mana ayrımı yaptığına dair iddiaya şüpheyile yaklaşmamıza sebep olan bir diğer husustur. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye nispet edilen yukarıdaki ifadeler, tarihsel gerçeklikle bağdaşmayan anakronik bir durum gibi gözükmektedir.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fikhu'l-Ekber* eseriyle ilgili bazı araştırmacılar, bu eserin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini kabul etmekle beraber, Ebû Hanîfe döneminde olmayıp da sonraki

¹¹⁸ Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, 157-158.

¹¹⁹ Abdülfettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'ân Meselesi: Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 308.

¹²⁰ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Kalaycı, "Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 412 vd.; Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 153-173.

¹²¹ Aselî'ye göre, bu görüşleriyle Ebû Hanîfe Lafziyye ile mutabık olurken, Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'ye muhalif görüşte olmaktadır ve belki de onun Cehmî olmakla suçlanmasının sebebi bu olabilir. Aselî, *Cehm b. Safvân*, 177.

¹²² bk. İbn Abdülber, *el-İntikâ*, 106; İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 13/492-493; Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, dnl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 64 vd.

dönemlerin tartışma konuları olan bazı mesele ve kavramları içermesi sebebiyle, esere sonradan birtakım ilave ve düzeltmelerin yapıldığı kanaatine ulaşmıştır.¹²³ *el-Vasiyye* adlı eserde de hicrî 3. asırda kullanılan kavramlar ve tartışma konuları yer aldığı için, bu esere de sonradan bazı ilaveler yapılmış olma ihtimali söz konusudur.¹²⁴ Benzer şekilde, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı fakat kıraatinin ve yazılmış harflerin yaratılmış olduğu gibi ayrımlar da hicrî 3. asrın ve özellikle mihne dönemindeki tartışmaların ürünüdür. Bu durum, Kur'ân'la ilgili tartışma hakkındaki bu ayrımın da bu iki esere sonradan ilave edilmiş olabileceği fikrine kapı aralamaktadır. *El-Fıkhu'l-Ekber*'in Ebû Mutî' el-Belhî kanalıyla gelen rivayetini oluşturan *el-Fıkhu'l-Ebsat* adlı eserde bu tür görüşlerin bulunmaması da bu kanaati güçlendirmektedir.

Bu kanaatimizi destleyen bir başka husus olarak, Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân fikrini savunmadığı hatta reddettiği yönündeki rivayetlerde, *Fıkhu'l-Ekber* ve *el-Vasiyye* metinlerinde yer alan bu görüşlere değinilmemiş olması dikkat çekmektedir. Ayrıca Hanefî-Mâtürîdî geleneğe mensup bazı âlimlerin eserlerinde, Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu fakat yazılanın mahlûk olduğu gibi görüşlere yer verilirken, Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşüne dair herhangi bir atıf yapılmamış olması da dikkat çeken bir diğer husustur.¹²⁵ Tüm bunlardan hareketle, lafız – mana ayrımının Ebû Hanîfe'ye nispet edilerek Ehl-i Sünnet'in de sonradan bu görüşü benimsediğine dair algının, esasında mihne sonrası Hanefî- Mâtürîdî geleneğin görüşlerini yansıttığı ve dolayısıyla geçmişe dönük bir inşa faaliyetinin ürünü olabileceği söylenebilir.

Sonuç

Ebû Hanîfe, Ehl-i Sünnet'in değer verdiği büyük âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte nassların anlaşılması ve güncel olaylara çözüm üretilmesi bakımından Ashâbü'l-Hadîs'ten farklı bir yöntem benimsemiş olması ve kelâm ilmiyle iştigal etmesi gibi sebeplerden ötürü, nassların zahirine ve selefte sıkı sıkıya bağlılık gösterme konusunda katı bir tavra sahip olan Hadis Taraftarlarının tepkisini çekmiştir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân'ı benimseyen bir "Cehmi" olduğu ve hocası tarafından bile şirkle itham edildiği yönündeki olumsuz rivayetler, Ashâbü'l-Hadîs'in sert çizgisini (Hanbelîler gibi) temsil edenlerin onu tahkir etmeye yönelik öne çıkardıkları rivayetlerdir. Mu'tezile karşıtı tutumlarıyla bilinen ve bu bakımdan Ehl-i Hadîs'e yakınlaşan Hanefî kesimler ile mihne sonrası süreçte Ehl-i Re'y'e karşı daha mutedil davranmaya başlayan Eş'arîler gibi Hadis Taraftarları ise, bu tür rivayetleri asılsız ve uydurma olarak değerlendirerek, aslında Ebû Hanîfe'nin bir Ehl-i Sünnet âlimi olduğunu vurgulamak istemişlerdir.

Bu rivayetlerden hangilerinin tam olarak gerçeği yansıttığı konusunda kesin bir görüş belirtmenin zorluğuna yol açan çelişkili ifadelerin mevcudiyeti, Ebû Hanîfe hakkındaki bu dışlayıcı tutum ile savunmacı tutum arasındaki çekişmeyi gösterir niteliktedir. Her iki

¹²³ bk. Şerafettin Gölcük – Adil Babek "el-Fıkhu'l-Ekber", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 28 Mart 2024); Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 28-32; İlyas Çelebi, "Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 63-73. Ayrıca bk. Wensinck, *İslam Akidesi*, 248.

¹²⁴ bk. Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 33-34; Wensinck, *İslam Akidesi*, 194.

¹²⁵ bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, 189-193; Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Mâtürîdî Kelâmı*, 88-94; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 75-80; Eren, *Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 321.

yaklaşımın dile getirdiği argümanlar arasında dahi çelişkilerin mevcut oluşunda, halku'l-Kur'ân meselesinin sosyo-kültürel bir aidiyeti ve siyasî bir tavrı barındıran bir simge haline gelmesi ve mihne sürecinin olumsuz etkisinin de payı olmalıdır. Diğer taraftan Ebû Hanîfe ashabından bazı şahısların Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini benimsemesinin, söz konusu fikrin Ebû Hanîfe'ye de nispet edilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerdeki çelişkili durumu çözmek için onun zaman içerisinde fikir değiştirdiğini söylemenin ise söz konusu sorunu çözmeye yetmeyeceği kanaatindeyiz. Zira böyle bir iddia bu kez Ebû Hanîfe'nin hiçbir zaman bu görüşte olmadığı iddiasıyla çelişecektir. Mu'tezilî düşünceye meyilli olan Irak Hanefileri ile Mâverâünnehir Hanefileri olarak tebellür eden Mu'tezile karşıtı Hanefî çizgi arasındaki farklılaşma, muhtemelen bu mesele hakkındaki karışıklıkta göz ardı edilemez bir etkiye sahip olmalıdır.

Halku'l-Kur'ân görüşünün özellikle Cehm b. Safvân'a nispetle Cehmiyye olarak anılan zümre ve Mu'tezile ile özdeş hale gelmesi; buna karşın halku'l-Kur'ân fikrini reddeden tepkisel tavrın Ehl-i Sünnet'in akide haline gelmesi daha ziyade Ebû Hanîfe sonrası süreci kapsadığı için, Ebû Hanîfe hakkında ortaya atılan iddiaları bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu çalışma da göstermektedir ki bir kelâmî görüş, yalnızca fikirden ibaret kalmayıp sosyo-kültürel ve siyasî kutuplaşmalarda etkili bir işlev görmektedir. Kelâmî görüşlerin bu simgesel yönü, tarihi geriye doğru inşa etmek sûretiyle önemli bir âlim olarak kabul edilen bir şahıs hakkında muhtelif iddiaların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Söz konusu meselenin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinde bu denli çelişkili rivayetlerin bulunması, görüşlerin sosyo-kültürel ve ideolojik yönden aidiyet duygusunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Nitekim günümüzde dahi Ebû Hanîfe'yi ötekileştirmek isteyen bazı kesimler onun hakkındaki olumsuz ithamları öne çıkarırken; onu savunma gayreti içerisinde olan kesimler ise bu ithamları yalanlayarak her iki taraf da kendilerine yarayan rivayetleri öne çıkararak bu durumu yansıtmaya devam etmektedir. Ayrıca söz konusu mesele hakkında bu denli farklı iddiaların mevcudiyeti, Mezhepler Tarihi alanındaki çalışmalarda herhangi bir fikir veya şahıs hakkında araştırma yürütürken, ilgili kaynaklarda aktarılan veri sahiplerinin mezhebî aidiyetlerini göz önünde bulundurmanın anlam ve önemini gözler önüne sermektedir.

Kaynakça | References

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî. Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986.
- Ahmed b. Hanbel. *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabri b. Selâme Şâhîn. b.y.: Dâru's-Sübât, ts.
- Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları". *Bilimname* 37/1 (2019), 353-382. <https://doi.org/10.28949/bilimname.469726>
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayınları, 2006.
- Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. "Mu'tezilî Literatüre Göre Ebû Hanîfe'nin Mezhebî Kimliği". *Turkish Studies - Social Sciences* 14/5 (2019). 1957-1971. <https://doi.org/0.29228/turkishstudies.38877>
- Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. *Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi: Akılcı-Hadari Zihniyetin Kesişme Noktası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Ali el-Kârî. *Şerhu el-fikhu'l-ekber*. thk. Ali Muhammed Dandal. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019.
- Aselî, Hâlid. *Cehm b. Safvân ve mekânethüh fi'l-fikri'l-İslâmî*. Bağdad: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Evâil*. Tantâ: Dâru'l-Beşîr, 1987.
- Ateşyürek, Ahmet. "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2021). 105-113. <https://doi.org/10.48120/oad.911187>
- Ateşyürek, Ahmet. *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fikrî Arka Planı*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
- Aydınlı, Osman. "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi Ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar* 3/9 (2001). 45-62.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *el-Esmâ ve's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. Cidde: Mektebetü's-Suûdî, 1993.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Halku Ef'âli'l-ibâd ve'r-reddu ale'l-Cehmiyye ve ashâbi't-ta'til*. thk. Abdurrahmân Amîra. Riyâd: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdulmuid Han Haydarâbâd: Dairetü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller -İbn Hanbel Mihnesi&İbn Rüşd'ün Çilesi-*. çev. Numan Konaklı. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. "Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 63-73.
- Dârimî, Osman b. Saîd. *Nakzu'l-imâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsî el-Cehmî el-Anîd*. thk. Reşîd b. Hasan el-Elmî. b.y.: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998.
- Dârimî, Osman b. Saîd. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1995.
- Diyanet İşleri Meali (Yeni)*. Erişim: 24 Mart 2024. <https://www.kuranmeali.com>
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. "Halk-ı Kur'ân Meselesi: Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri". çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975). 307-321.

- Ebû Hanîfe. “el-Fıkhü'l-ebSAT”. *eş-Şerhu'l-müyesser ale'l-fıkheyne'l-ebSAT ve'l-ekber el-mensûbeyn li Ebî Hanîfe*. telif: Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis. 76-167. b.y.: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- Ebû Hanîfe. “el-Fıkhü'l-ekber”. *eş-Şerhu'l-müyesser ale'l-fıkheyne'l-Ebsat ve'l-Ekber el-Mensûbeyn li Ebî Hanîfe*. telif: Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis. 5-72. b.y.: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- Ebû Hanîfe. *Vasiyyetü'l-İmam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdulhay Avniyye. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöglü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî. *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*. thk. Şükrüllah Ni'metullah el-Kûcânî. Dımaşk: Mecmuu'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd. Kâhire: Dâru'l-Ensâr, 1977.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Fesevî. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Gölcük, Şerafettin – Babek, Adil. “el-Fıkhü'l-Ekber”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 28 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fikhul-ekber>
- Hâşimî, Sa'dî. *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye - ed-Duafâ li Ebî Zür'a, er-Râzî fi ecvibetihî alâ es'ileti'l-berzâi*. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. M. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Haydarâbâdî, Muhammed İnâyet el-Ali el-Mevlevî. “Dâmîmetü (kitâbü'l-İbâne) tetealleku bi sâhifeti (35)”. 304-337. (Yanlışlıkla Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî'ye nispet edilen, *Şerhu'l-fıkhü'l-ekber* adlı eserin içerisinde). Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârif en-Nizâmiyyeti'l-Kâine, 1903.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *el-İntikâ fi fedâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebi'l-Avvâm. *Fedâilu Ebî Hanîfe ve ahhârûhu ve menâkibuhu*. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. 1959.
- İbn Hibbân. *el-Mecrûhîn min el-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyid. Halep: Dâru'l-Va'y, 1976.
- İbn Hibbân. *es-Sikât*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maâri'î'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. b.y.: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe. *el-İhtilaf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. thk. Amr b. Mahmûd Ebû Amr. Beyrut: Dâru'r-Râye, 1991.
- İbn Kuteybe. *Uyûnu'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İğde, Muhyettin. “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 153-173. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- İsfahânî, Râgıb. *el-İ'tikâdât*. thk. Şimrân el-İclî. Beyrut: Müessesetü'l-Eşrâf, 1988.

- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik: İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2014.
- Ka'bî. *Kitâbü'l-Makâlât ve ma'ahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu - Râcih Kürdî - Abdülhamîd Kürdî. İstanbul-Ammân: Kuramer Yayınları – Dârü'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar. *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile ve mubayenetihim li saîri'l-muhâlifîn*. thk. ve nşr. Fuad Seyyid. Beyrut: Dârü'l-Fârâbî, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. “Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 399-431. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000001050
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbu'l-Hatîb*. çev. Süleyman Tekin. İstanbul: Tahkik Yayınları, 2020.
- Kinânî, Abdülazîz b. Yahyâ. *el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-red alâ men kâle bi-halki'l-Kur'ân*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakihî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Madelung, Wilferd. “Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Yaratılışı) Hakkındaki İhtilafların Kökenleri”, çev. Bülent Ünal, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i*, drl. Recep Alpyağıl. 470-488. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Madelung, Wilferd. “Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”. çev. Sönmez Kutlu. *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. 79-87. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyin. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bid'a*. thk. M. Zâhid el-Kevserî. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd: Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. drl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Melchert, Christopher. *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* Leiden-New York-Köln: Brill, 1997.
- Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-mûsannif ale'l-menâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Mâtürîdî Kelâmı*. çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebseratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Enver Hamid İsa Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2011.
- Neşşâr, Ali Sami. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Pezdevî, Ebu'l-Usr. *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Yayınları, ts.
- Sâbûnî, İsmâil b. Abdîrahmân. *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs*. Kâhire: Dârü'l-Minhâc, 2003.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: MÜİFV Yayınları 2012.
- Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*. thk. Ömür Türkmen. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

- Saffâr, Ebû İshâk. *Telhîsü'l-edille li kavâidi't-tevhîd*. thk. Angelica Brodersen. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2011.
- Selîm, Amr Abdulmun'im. *el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit ve nisbetühü ile'l-kavli bihalki'l-Kur'ân ve kitâbü'l-hiyel el-mensûb ileyh*. Mısır: Dâru'd-Dıyâ li'n-neşr ve't-tevzîğ, 2007.
- Semerkindî, Hâkim. *es-Sevâdü'l-A'zam*. çev. Hüseyin Aydın – Mustafa Genç. Samsun: Bilimkent Yayınları, 2020.
- Sübkî, Tâceddîn. *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kâhire, 1992.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir. *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hılv. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983.
- Toru, Ümit. *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Üstüvâî. *Kitâbu'l-İ'tikâd*. thk. Seyyid Bahcivân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 18 Mart 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife>
- Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010). 101-130.
- Vekî'. *Ahbâru'l-kudât*. Beyrut-Riyâd: Âlemü'l-Kütüb – Mektebetü'l-Medâin, 1947.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wensinck, A. J. *İslam Akidesi: Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi*. çev. Mustafa İkiyaka. İstanbul: Ulak Yayınları 2020.
- Yaman, Ahmet. “Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset”. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 31-38. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Zehebî. *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*. thk. M. Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Nûmâniyye, 1987.
- Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zysow, Aron. “Hanefi Hukuk Kuramında Mu'tezilîlik ve Matüridîlik”, *Hikmet Yurdu: Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. çev. Süleyman Aydın. 2/4 (2009). 147-178.